

MØTE MED VESTERÅLEN

– en veiviser til historia

er en informasjonsserie utarbeidet av kommunene Andøy, Bø, Hadsel, Sortland og Øksnes, Vesterålen regionråd, Vesterålmuseet og Nordland fylkeskommune i fellesskap.

Serien er blitt til etter idé og initiativ fra Vesterålen regionråd, kulturutvalget, som har ansvar for å samordne arbeidet.

I boka «Møte med Vesterålen» presenteres 21 spennende områder som viser viktige sider av Vesterålens rike kultur, natur og historie. Gaukværøy er et av stedene som er nærmere tilrettelagt for besøkende.

Tekst: Alf Oxem

Forsidefoto: Trym Ivar Bergsmo

Øvrige bilder: S. Blix og R. Roarsen

Illustrasjoner: Steinar Iversen.

Konsulenter: Finn Myrvang, Johan Borgos og Geir Remen.

Koordinering: Bø kommune

v/Harald H. Bergmann

Grafisk produksjon: Trykksentralen, Harstad

Kilder: Bø Bygdebok

(red. Rolf Straume), artikler

i Bøfjerding, muntlige beretninger

fra Anna Robertsen, Karl Sunnes,

Olav Olaisen og Jørgen Willassen.

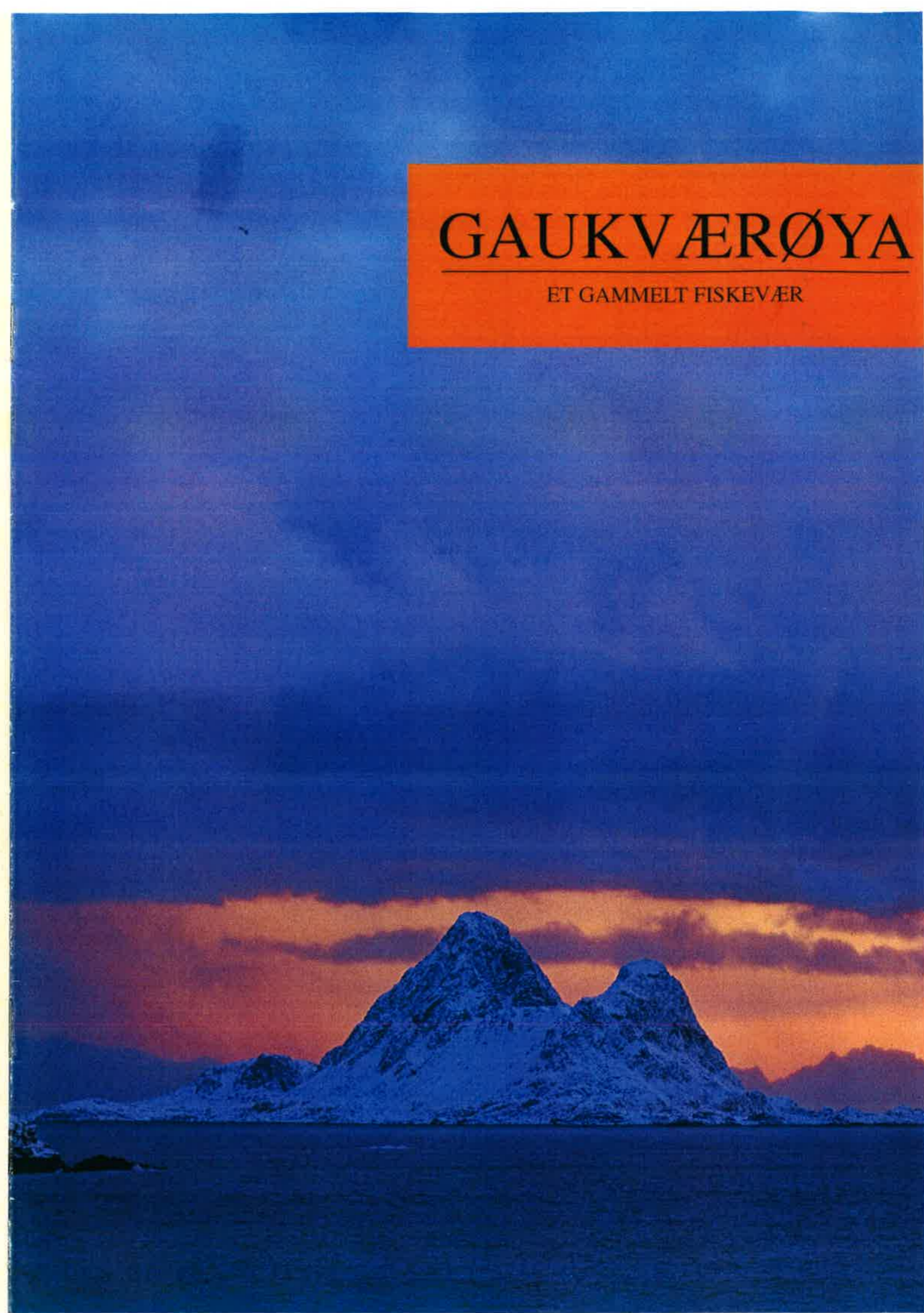
Bø – Sortland – Harstad 1994

BØ KOMMUNE

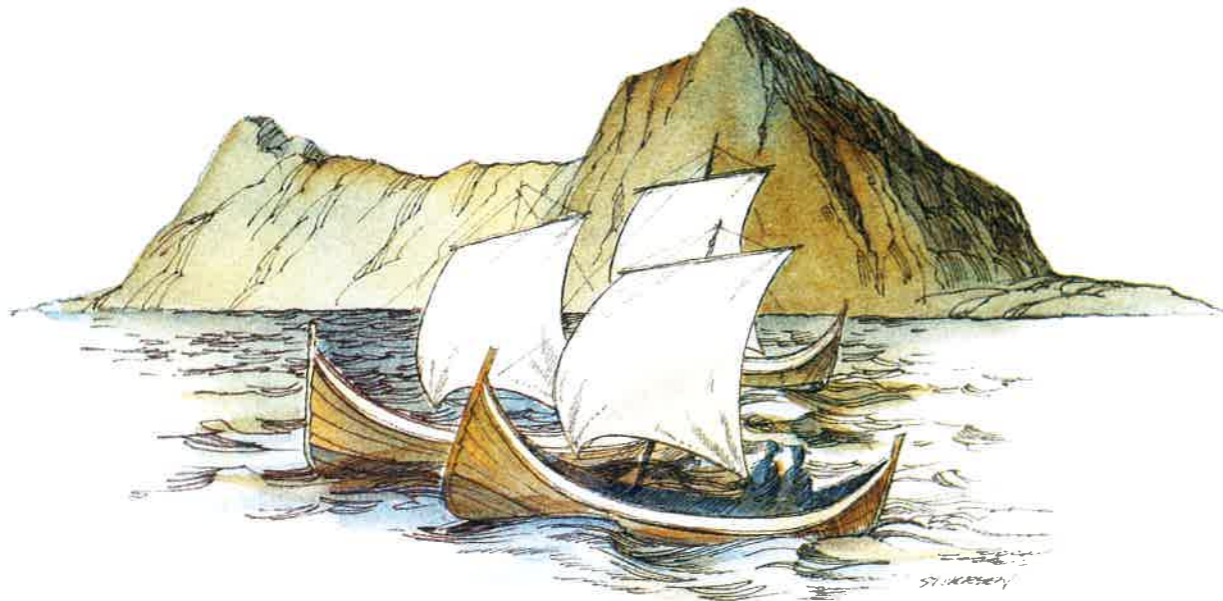

GAUKVÆRØYA

ET GAMMELT FISKEVÆR

Værøya i Bø

«En halv veg sø¹⁾ i vest for det land Bøe ligger et fiskevær som kaldes Værøen. (...) Det land som kaldes Bøe er et annex til Hofdesell (Hadsel), som er hovedkirken i Vesteraalens prestegjeld. Dog alligevel er det tilskikket af øvrigheden en prest, som bor udi dette samme Bøe, og han gjør ogsaa tjeneste udi dette fiskevær Værøen tredje hver søndag.

Her udi dette samme fiskevær bor 20 fattige fiskere, men dog sjelden falder her noget godt fiskeri. Dog alligevel ligger her hver sommer over baade Trundhiems bor-

gere og Bergens borgere med kjøbmandskab, og får hvert aar saa meget fisk som de kunne vel lade deres far (fart-øy) med.»

Fut Erik Hansen Schønnebøl i sin «Lofotens og Vesteraalens Beskrivelse» i 1591.

1) «En veg sø», ei dansk sjømil, eller «et skift til sjøs» – dvs så langt en kunne ro uten å skifte mannskap ved årene; fra Vinjesjoen til Gaukværøy er det 4 km.

Denne beskrivelsen nevnes Værøya – eller Gaukværøy, som den seinere blir kalt – som ett av i alt tre fiskevær i Vesterålen. De to andre var Marsholmen (Hovden) og Langenesvær. Øya er den største i kommunen, 1,2 km², ei monsonittøy, der Skjerdingsstadinden (273 m) i sør er det høyeste fjellet.

Det er ikke mulig å tidfeste den første bosettinga på øya. Arkeologiske utgravninger har ikke vært gjort, og de første skriftlige kildene kan først tidfestes til 1450 da den var i Erkebispes-tolen i Nidaros eie. Neste kilde er skattelistingene fra 1567, da 17 personer var registrert som skattebetalere.

Det er sterke indisier på at Værøya var et fiskevær allerede i middelalderen, og at det bodde folk på Gaukværøya før Svartedauden la den øde rundt 1350. Landskylda fra 1567 tyder på at verdien på gårdene ble fastsatt i middelalderen.

Øya fikk eget korshus, eller kapell, så

tidlig som i 1580. Det ble ført opp i Været av byborgerne fra Bergen og Trondheim, som en tjeneste overfor de fastboende og mange hundre tilreisende fiskerne på øya.

Befolkningsmessig var Gaukværøya på topp rundt 1910 (i hvert fall i moderne tid), da det ble registrert 130 fastboende – fordelt på 20 hus. Under seifisket noen år tidligere rodde i tillegg 324 fiskere fra øya. Folketallet holdt seg stabilt fram mot krigen. Fortsatt rådde optimismen, og tre nye hus ble bygd på 30-tallet, det siste i 1939. Men i 1946 var fraflyttinga begynt; da var folketallet nede i 113. Fra da gikk det fort nedover.

Like etter århundreskiftet ble de åpne nordlandsbåtene motorisert. Noen tiår seinere var båtene blitt større og motorene kraftigere, – og stadig flere begynte å levere fangstene på land. Når de likevel måtte ta turen over Flaget, hvorfor ikke slå seg ned og starte arbeidsdagen herfra? For turen

til og fra fiskefeltene ble jo like lang, sjøl om de bodde på Gaukværøya.

Inne på land lokket dessuten den nye tida med strøm, innlagt vann og telefon i husene. Ute på øya sto utviklinga stille, der til og med butikken forsvant i løpet av krigen.

I 1951 opphørte de to gjenværende sentralfunksjonene – skolen og fiskekjøpet. Dette ble den endelige spikeren i kista for de 50 gjenværende. To år seinere rev de tre siste familiene – i henholdsvis Været, Vågen og Skjerdingsstad – sine hus og flyttet dem på land. Gaukværøya var totalt avfolket på høsten 1953.

Fortsatt sto det noen tomme hus tilbake. Men midt på 60-tallet var også de borte; bare noen grunnmurer, stein-kaier og vopper sto igjen som vitne om et aktivt fiskerisamfunn gjennom århundrer.

Øyas ressurser

Gaukværøyas gunstige beliggenhet ute i havet, nært fiskefeltene, skapte selve livsgrunnlaget for folket her ute. Riktignok ble det drevet en smule gårdsdrift med husdyrhold. Men det var alltid fisket som var hovedpilaren, sjøl om fangstene og utkommet nok gikk i bølger – her som ellers langs kysten.

Det var over lag jamnt fiske hele året utafør Gaukværøya. Den hadde en strategisk posisjon når skreien kom inn til kysten, på vei til Lofoten for å gyte. Likeså fanget fiskerne her opp den ferdiggytte torskene på vei tilbake – det såkalte skråpfisket, som var særlig betydningsfullt på slutten av 1800-tallet. På sommeren var det seien og kveita som sto i sentrum, mens feitsil-

da opptok øyas befolkning på høsten.

Øyas betydning som viktig fiskerisamfunn kan ellers måles gjennom at Været visstnok skal være det eldste borgerleiet i Bø – et sted hvor privilegerte byborgere drev fast handel. Og enda et bevis på det rike fisket her: Den første skipperen vi hører om i Bø (1563) kom fra Gaukværøya, Mikal Bjørnson.

Havet var altså øyas store ressurs.

Likevel var det ikke reint lite befolkninga også fikk ut av selve øya.

Bortsett fra brenselet (torv) som måtte hentes fra land, klarte man å fø en hel liten høling med kreatur på egetproduisert fôr. I følge matrikkelen fra 1727 ble oppsitterne på gårdene skattelagt ut fra et potensiale på 11 kyr, 4 ungdyr,

25 sauer og 3 geiter. Men om det virkelig noen gang var så mange husdyr samtidig på øya, vites ikke.

For å skaffe mat til buskapen, ble ressursene utnyttet maksimalt. Det ble drevet utmarksslåt og beiting helt til fjells, der hver kolle og slette ble utnyttet til siste strå. Tørrhøyet ble pakket i snøresekker og rullet nedover liene til gårds. Og i vårknipa ble tangen i fjæra skåret, tørket og brukt som tilleggsfôr.

Også egg- og dunværene ble utnyttet fullt ut, både på øya og de mange holmene utafør. I 1920 ble det plukket 5000 måseegg. Men også skarv- og teistegg ble sanket. Skarvekjøtt var for øvrig fattigfolks kjøttalternativ på søn- og helligdager.

Det rike fisket var grunnlaget for bosettinga på øya. Et lokalt bålslag landet fangst i Vågen. Foto: fra Bøfjerding 1980.

De fire gårdene

Nakling. Foto: S. Blix.

Været

lengst i nord var øyas handels- og kirkested, og følgelig den viktigste gården på øya. I tillegg disponerte gården øyas største jordbruksarealer. Været var det eldste borgerleiet i Bø, der byborgere sørfra trolig hadde sitt faste tilhold så tidlig som på 1400-tallet. I 1567 var det her registrert tre familier.

Butikken var rene stormagasinet, dit folk fra hele bygda kom for å handle. Til og med hesteutstyr, sjøl om det ikke var hest på øya. Butikken lå i ei tre etasjes brygge, som ble revet i 1918 og brukt til ungdomshus på Eidet. Krambua flyttet da opp i hovedhuset, der den ble drevet fram til 1927.

På havna var det enda ei brygge, som russerne først brukte som salteri. Etter at pomorhandelen var slutt ved utbruddet av første verdenskrig i 1914, ble brygga brukt som trandamperi. Denne brygga ble tatt av uvær i 1931. Mellom disse to bryggene var det kai.

Kapellet som byborgerne sørfra bygde ca 1580, var ganske forfalt på slutten av 1600-tallet, og ble trolig ikke holdt ved like etter dette. Kapellet sto nær skillet til Nakling, på ei lita slette litt høyt i terrenget.

I en periode (1823-39) var gården også sete for lensmann Hans Ellingsen, som eide Været og gikk for å være den rikeste på øya i si tid. Noen mente at velstanden hans skyldtes at han fikk innsatte til å ro fiske for seg i stedet for å sitte i arresten..

Om det var lensmannen som fikk

bygget eget fengsel på gården, vites ikke. Arresten var egentlig bare ei celle med to par håndjern montert i veggen og kikkerhull i døra. Cella ble revet i 1914.

Nakling

hadde én familie på skattemåte for 1610. Fra 1730 til 1758 lå gården øde – til tross for at den hadde øyas beste helårshavn. Men den hadde ingen andre sentrale eller vitale samfunnsfunksjoner.

Like sør for Nakling lå underbruket Klakken. Fra 1848 ble det drevet handel her. Men her lå også to andre «tunge» funksjoner: Det var vertsstedet for øyas brennevinsutvalg under vinterfiskeriene fra 1863

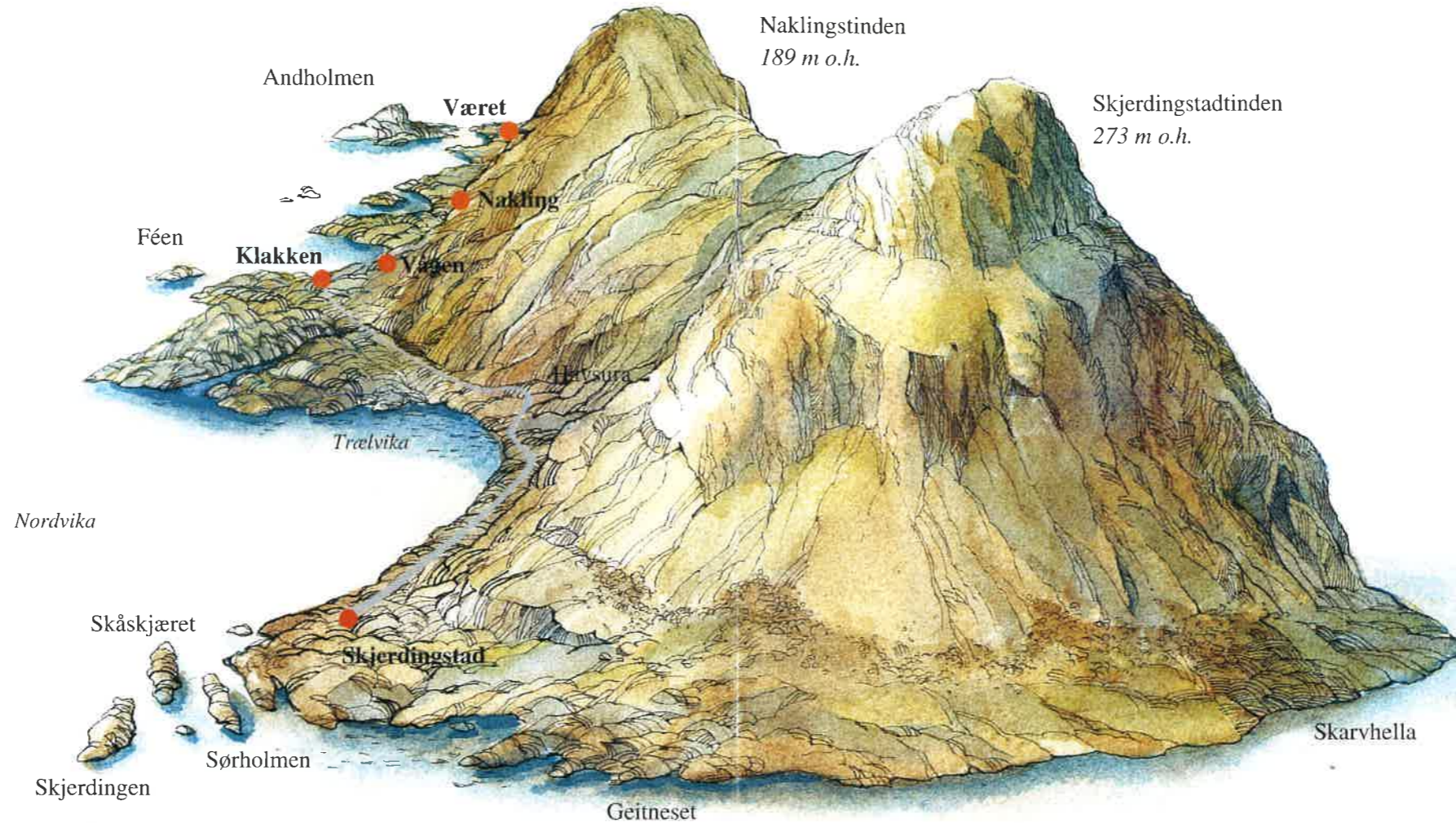
til 87. Og her lå øyas smie på 1800-tallet.

Handelsmannen på Klakken bygde et salteri og flere rorbuer, og ei god kai hvor båter kunne legges til på fjære sjø.

Vågen

Midt på øyas vestsida lå Vågen, hvor det i 1430 – da gården var eid av kirka – var registrert tre familier. Fra 1712 til 1763 lå den øde.

Fra gammelt av var det ikke anlagt noen fellesfunksjoner på gården, som bare var bebodd av fiskerfamilier. Men i 1928 ble posthuset flyttet til Vågen fra Været, hvor posten hadde holdt til siden 1917.

Skjerdingsstad

lengst i sørvest var den største gården. Her bodde fem familier i 1610. Skjerdingsstad var egnet for fiskeri, men hadde dårlig landingsplass. I følge skattemåtene fra 1727 var det dessuten grunnlag for å holde fire kyr, to ungdyr og 12 sauer.

I 1900 bodde 45 mennesker på denne gården, og tallet steg noe ut gjennom de neste tiårene. Her lå skolen som ble oppført i 1914. Skolen var todelt og hadde mellom 20 og 30 elever. Skolegården besto av store steiner – som var elevenes lekeplass og «gymsal».

I 1935 ble det bygd et par kaier og molo i Nordvalen – uten at det hjalp så mye for de store motorbåtene som nå hadde gjort sitt inntog.

Fra 1904 til 1909 bygde Statens havnevesen vei fra Skjerdingsstad til Nakling, nærmest en gangsti å regne etter dagens mål. I Havsura nær Skjerdingsstad ble det i 1934 støpt ny bru.

Da veien sto ferdig, ble det lagt torv som toppdekke. Men trafikken var stor og veidekket ble snart helt oppløst. Da kom grusen, båret fram på ryggen i sekker.

Etter mange søknader fikk Vågen radiotelefon i 1933. Under krigen ble telefonen flyttet til fyret på Litløy. Etter krigen havnet telefonen i Skjerdingsstad.

I 1948 fikk Gaukværøya kabeltelefon via Svinøya til Været. I en kort periode var det to telefonstasjoner på øya, én i Vågen og én i Nakling.

I 1909 ble det bygd kai i Vågen. Engan på østsida – der sagnet forteller at det en gang var 14 rykende skorsteiner – var sannsynligvis et underbruk til Vågen. Men bruket hadde ikke en gang ei skikkelig stør, og ble avfolket i 1710.

Skjerdingsstad 1941. Foto: Reinholt Roarsen.

Mor Laura

Slitets hverdag

Nordvesten hadde herjet et par uker i strekk. Både hus og redskap hadde fått juling da han sto på som hardest. Verst var det likevel at kaillan ikke kom seg på havet etter skreien. Som om ikke armada var stor nok fra før, gjorde ei hver landligge tingene stadig verre. Det ble å handle på krita, og gjelda til handelsmannen vokste.

Vinteren kunne være hard – på så mange måter. Det ble ofte å sette si lit til skråpfisket på vårparten. Da kunne ennå mye reddes, hvis det ble godt fiske og brukbart vær. Det var gjerne like mye liv og røre på øya da. Et år rodde nærmere 100 båter for naboøya Litløy, mens det på Gaukværøya fangstet fra 30 til 60 for hver gård.

Likevel kunne ingenting måle seg mot seifisket i to hektiske sommermåner. I 1906 rodde i alt 324 fiskere fra øya. Og når dette fisket pågikk, sydet øya av liv – noe ikke minst de mange tilreisende kremmere og artister av alle slag medvirket sterkt til.

Et høydepunkt på somrene var da

notlagene fra Hamarøy, Steigen og Tysfjord invaderte øya med sitt pikk og pakk. Når disse trekkfuglene ankom i slutten av mai, ble det fest. Hvert lag besto av 12 mann som førte med seg fem båter. De var sjølforsynt på alle måter; fra råvestenger til å henge sei på, til levertønner, kostkister og brensel. Det eneste de trengte var tak over hodet, noe øyas befolkning så gjerne bød på, sjøl om det kunne være trangt nok fra før i de små stuene.

Det ble sagt at fremmedfiskerne brakte på land større fangster enn de fastboende. Ja, opptil 5000 sei i kastet kunne de vise til. Men saka var at disse bare hadde ett å gjøre – å ligge klar på seigrunnene til seiangen gikk. Men så kunne det gå uker uten at de hadde sei i båten.

De fastboende måtte på sin side ofte bruke disse sommerukene til å skrape sammen vinterforsyninga både for folk og fê. Mange fiskerfamilier hadde ei ku eller noen sauer i fjøset. Og en stamp potet kunne de alltid grave i jorda mer enn de brukte. Også egg og

dun måtte sankes til faste tider. Men her gjaldt det å trø varsomt. Ikke så få hadde mistet livet under eggleiting oppe i flogene under Skjæringstinden.

En god sei-sommer var likevel ikke å forakte, og ble høyt prioritert blant mannfolkene. Det var slett ikke dårlig om man kunne gjøre seg en hundrelapp på seien. Det var flere faste fiskeoppkjøpere på øya, i tillegg til kjøpmennene fra Bergen og Trondheim. Og i kjølvatnet kom pomorene, som betalte godt både for tørr og rå fisk, den vanskelige makkseien som ikke hadde fått skikkelig tørk.

Så det var sesong for alt. I tillegg til seien, kunne fiskerne ta store fangster med flyndre ute på sandgrunnene rundt øya. Og på høsten var det silda som sto for tur. De største båtene tok turen til Eidsfjorden, der det krydde av båter og folk – og sild. Men helt fritt var det nå ikke utafor Bølandet heller, for dem som tok til takke med det. Og når det var snakk om å reise bort på fiske, var både Lofoten og Finnmark populære mål for Værøy-fiskerne.

Ungene hadde vært velsigna dyktige i dag. Eller var det måsene som hadde stått ekstra på? Uansett; to bøtter med egg hadde de kommet heim med, de fire sønnene hennes. Nå var Laura på veg til krambua i Været med bøttene i bøttre over skuldrene for å bytte til seg varer. Noen skarvegg hadde hun riktignok lagt unna til kveldsmaten. Det var sjelden ungene fikk så spennende kost, det vanlige var jo stump og sirup – ørk som helg. Så i kveld ville det bli reine festmåltidet i den lille stua.

For øvrig var det ikke mye å glede seg over for Laura og hennes seks unger. De hadde vært åtte. Men for to år siden døde minstejenta i barnekopper. Og sist vinter kom ikke eldstesønnen og mannen hennes tilbake fra havet. Fem øyliv hadde gått med i det verste uværet i manns minne.

Nå sto hun igjen, mannlaus – men ikke karlaus. De to største sønnene var som reservefedre for de minste, trellet og sleit som de gjorde på land og sjø. I lag med henne sjøl.

Laura hadde ei ku og to vinterfora sauer på båsen. Rett nok ga de både melk, kjøtt og ull. Men det var lite hun hadde råd til å beholde sjøl. For å klare seg måtte hun bytte det meste i varer hos handelsmannen. Og fortsatt drev hun og betalte ned på gjelda de hadde hos han, etter at mannen hadde revet i nytt bruk like før han omkom.

Veien fra Skjæringstad til Været var ikke lang, men særs tung å gå i slikt ærend. Ikke for at den var bratt eller særlig vanskelig. Det var mye mer slitensomt å ferdes mellom gårdene før starten bygde denne veien. Nei, det lå mer på et annet plan. Hun visste nemlig så alt for godt at det hun kunne regne med å få med seg heim igjen ikke ble stort. Etter å ha betalt avdraget, ville det ikke bli mye til overs for å handle de nødvendighetsartiklene hun så sårt trengte. Hun kunne trenge noen stoffer til nye klær til ungene. Og litt parafin. Men det ble vel med en pose mel og ei butt sirup, denne gangen også.

Da hun passerte krambua hos han Laurits Krum i Klakken, gikk gangen nesten over i springmarsj. Dette syndens hus ville hun fort forbi. Men for

andre var brennevinsutsalget på Klakken reine magneten. Om denne magneten var kvinnfolkan skjønt enige: Det var Gaukværøyas største forbannelse! Mange ulykker – både på land og hav – ble skrevet på kontoen til denne krambua. Noen ganger med rette, andre ganger feilaktig. Sjøl visste hun at mannen hadde vært innom Klakken før han dro på sjøen – og ikke kom tilbake. Og hun var ikke eneste kvinnfolket som fikk veltet enda mer ansvar over på sine skakke skuldre etter kaillanes besøk her.

Laura skaket disse tankene av seg og fortsatte. Men hun holdt ikke opp å tenke: Hadde bare eldsteguttene klart å få ei storkveite på kroken i løpet av sommeren, kunne mye blitt bedre. Hun vedgikk at hun fortsatt hadde angst for å slippe dem ut på havet aleine. Men nå på sommeren var det vel ikke så farlig. Og til vinteren måtte de så likevel til pers; de var hyra på båtlaget hans Martinus som fortsatt dreiv heim-sjøen, sjøl om han var blitt for gammel for Lofoten.

Men før det måtte de skaffe før til dyra. Riktignok var det ikke mye å

hente i liene under fjellet, men det måtte gjøres. I tillegg ble det nok å skjære tang i år også. Og så måtte de ha brensel til kjøkkenovnen. Men torvinga inne på land var kararbeid – ja, i hvert fall når det gjaldt stikking og trilling. Raucking og seting var derimot kvinnfolkarbeid. Og sjøl måtte Laura være rokar når det skulle fraktes ut til øya. Men det var hun vel vant med, også mens han far levde.

Forresten var det snart tid for å få poteten i jorda. Det var bare å håpe på et godt år, for fjorårets avling var ikke større enn at de nesten hadde klart å ete opp settepotetene også. Sjøl om de hadde tynt og spart, og i tillegg nå var to munner færre å mette. Men det var en grense for hvor mye sild og saltfisk de klarte å få ned, uten noe attåt.

Nei, det måtte vel gå i år også. Bare hun nå klarte å få overtalt handelsmannen om å gi henne varer for i hvert fall ene bøtta med egg. Så skulle han heller få hele årets dunhøst, når ea var ferdig på reiret.

Laura var ukuelig optimist, – i likhet med de fleste værøyboerne.

